

Problemy ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich

Rozdział 2

2.1. Ogólna charakterystyka porównawcza

Użytki rolne w Polsce w roku 2000 zajmują niemal 18,5 mln ha. Pod względem ich obszaru Polska znajduje się na trzecim miejscu w Europie, po Francji i Hiszpanii. W roku 1995 we wszystkich krajach Unii Europejskiej było 6,9 miliona gospodarstw rolnych, a w samej Polsce powyżej 2 miliony¹. Porównanie tych wielkości jak również średniego obszaru gospodarstwa (por. podrozdz. 1.5) wskazuje na daleko posunięte w Polsce rozdrobnienie struktury agrarnej.

Zatrudnieni w rolnictwie, łowiectwie i leśnictwie stanowią 27,5% ogółu zatrudnionych w Polsce, w tym w indywidualnych gospodarstwach rolnych 23,3% (wg danych Powstaniego Spisu Rolnego 1996 r.). Należy podkreślić, iż szacunkowo około 70% osób zatrudnionych w rolnictwie pracuje w niepełnym wymiarze czasu (por. podrozdz. 1.5). Dzieje się tak ponieważ tylko część (tj. 47,5%) indywidualnych gospodarstw rolnych produkuje głównie na rynek, zaś spośród gospodarstw o powierzchni od 1–5 ha aż 75% produkuje wyłącznie lub głównie na własne potrzeby (MRiROW 1999, GUS 1998). Praca w gospodarstwach rolnych znajduje się dopiero na trzecim miejscu wśród źródeł utrzymania ludności wiejskiej (po niezarobkowych źródłach utrzymania oraz pracy najemnej). Odsetek zatrudnionych w rolnictwie polskim porównywalny jest w Unii Europejskiej jedynie ze wskaźnikiem występującym w Grecji.

Polskie rolnictwo w znacznej mierze produkuje metodami ekstensywnymi. Świadczyć o tym może średnio 2–3 razy mniejsze zużycie nawozów mineralnych i 7 razy mniejsze zużycie pestycydów niż średnio w krajach OECD.

W 1996 roku na jeden ciągnik przypadało 14,2 ha (w Austrii 10,3 ha, a w Hiszpanii 39 ha). Jednak moc ciągników rolniczych w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych jest znacząco niższa w porównaniu z krajami UE, a ich wiek wynosi średnio ponad 18 lat. Brak jest kompleksowego wyposażenia w sprzęt towarzyszący. Liczba kombajnów zbożowych również jest niższa niż w krajach UE. Stopień mechanizacji gospodarstw jest zróżnicowany regionalnie, zaś efektywność ekonomiczna wykorzystania sprzętu ograniczona z powodu rozdrobnienia gospodarstw rolnych, taniej siły roboczej oraz drogich środków produkcji.

Ponad 40% gospodarstw rolnych prowadzi produkcję wielokierunkową. W zdecydowanej większości gospodarstw uprawia się zboża. Zajmują one ponad 70% ogólnej powierzchni zasiewów. W strukturze produkcji zbóż dominuje pszenica (w 1997 r. stanowiła ponad 30% produkcji zbóż ogółem).

Obszar zasiewów wyniósł 2555 tys. ha, a produkcja – 8193 tys. ton. Dawało to Polsce trzecie miejsce wśród krajów UE pod względem obszaru zasiewów oraz czwarte pod względem wielkości zbiorów. Trzeba także pamiętać o znaczącej roli produkcji sadowniczej i warzywniczej zwłaszcza w pobliżu wielkich aglomeracji miejskich, stanowiącej istotny element funkcjonowania wielu drobnych gospodarstw rolnych.

2.2. Przemiany struktury obszarowej: procesy koncentracji i polaryzacji oraz rozwój rynku ziemi

Istotne zmiany w strukturze własnościowej gruntów rolnych oraz ilościowej w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw nastąpiły w okresie obejmującym czas przełomu ustrojowego. Zakres i tempo przemian struktur agrarnych oraz rozwój rynku ziemi w latach 90. mogą być szczególnie trafnymi wskaźnikami przemian zachodzących na polskiej wsi i w rolnictwie w okresie zmiany ustrojowej (por. tab. 2.2).

¹ Aktualnie za gospodarstwo rolne przyjmuje się jednostkę o powierzchni 1 ha lub więcej użytków rolnych.

Kolektywizacja i jej konsekwencje

3 września 1948 roku Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej nakazał „bezwzględne wprowadzenie gospodarki zespołowej i wyparcie elementów kapitalistycznych” z gospodarki rolnej. Uchwała ta stanowiła prostą konsekwencję rezolucji przyjętej w dniu 28 czerwca tego roku przez Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych na posiedzeniu w Bukareszcie, wskazującej na kolektywne formy organizacji rolnictwa, jako podstawowy element struktury jego organizacji we wszystkich krajach, które po II wojnie światowej znalazły się w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Zasad-

niczym celem podjętej polityki kolektywizacyjnej była nie tylko chęć wyeliminowania niezależnej ekonomicznie warstwy chłopskiej, ale też pozyskanie środków niezbędnych do przeprowadzenia forsownej industrializacji kraju. Służył temu, przede wszystkim, wzrost obciążeń pieniężnych gospodarstw chłopskich obejmujący następujące elementy: wpłaty na Państwowy Fundusz Ziemi, na Fundusz Gromadzki, na Fundusz PZU, na Fundusz Oszczędnościowy Rolnictwa, opłaty karne oraz wprowadzone w latach 1950–1951 dostawy obowiązkowe. Skala i uciążliwość obciążeń rosła systema-

tycznie osiągając szczyt w latach 1952–1953. Nie wywiązywanie się z nich groziło karą więzienia nawet do lat pięciu. Oblicza się, że w latach 1951–1955 w więzieniach znalazło się około 200 tysięcy chłopów, co oznaczając że kara ta dotknęła co piętnastego spośród nich. Oblicza się, że w okresie Planu Sześcioletniego (1950–1955) rolnictwo chłopskie przekazało państwu poprzez dostawy obowiązkowe ponad 30 mld ówczesnych złotych, a łącznie z odpłatnościami pieniężnymi – 52 mld. Realizując proces tworzenia struktur organizacyjnych gospodarki kolektywizowanej, w latach 1949–1955, utworzono blisko 10 tys. spółdzielni produkcyjnych zatrudniających około 400 tysięcy osób. Zdecydowana większość z tych spółdzielni została rozwiązana na fali przemian związanych z destalinizacją kraju po roku 1956.

Zasadnicze efekty nieudanej kolektywizacji miały dwojaki charakter:

- wzmocniły nieufność chłopów wobec państwa i jego polityki powodując nasilenie konserwatywnych i zachowawczych tendencji, skupionych na obronie stanu posiadania gospodarstw;
- w wyniku skojarzenia tego nastawienia z polityką państwa, która w latach 60. i 70. uprzywilejowywała gospodarstwa państwowe i spółdzielcze doprowadziły do faktycznego zamrożenia struktury obszarowej gospodarstw prywatnych (por. tab. 2.1).

Opracował Krzysztof Gorlach.

Tabela 2.1

Przeciętny obszar gospodarstwa w latach 1960–1985 (w ha użytków rolnych)

Kraj	1960	1985
Belgia	8,2	16,7
Dania	15,7	31,0
Francja	17,0	29,2
Niemcy*	9,3	16,9
Irlandia	17,1	22,7
Włochy	6,8	8,0
Holandia	9,9	16,7
Wielka Brytania	32,0	69,4
Polska	5,0	5,6

* Dane dotyczą ówczesnej Republiki Federalnej Niemiec (RFN).

ródło: Bonnano A. (ed.) (1990): *Agrarian Policies and Agricultural Systems*, Boulder, Colorado, Westview Press oraz GUS 1993.

Tabela 2.2

Zmiany w strukturze obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1980–1996

Rok	Liczba gospodarstw ogółem (w tys.)	Grupy obszarowe					
		1–2 ha* (w %)	2–5 ha (w %)	5–10 ha (w %)	10–15 ha (w %)	powyżej 15 ha (w %)	średni obszar (w ha)
1980	2390	18,7	37,0	30,0	10,0	4,3	5,6
1988	2168	18,7	34,8	29,3	11,2	6,0	6,2
1996	2041	22,6	32,7	25,5	10,7	8,5	7,0

ródła: seria Powszechny Spis Rolny 1996: *Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów*, Warszawa, GUS 1997 oraz *Użytkowanie i jakość gruntów*, Warszawa, GUS 1997, s. XII, 18–19 (przeliczenia własne) oraz *Rynek Rolny*, 1992, nr 3.

* Gospodarstwa rolne o powierzchni nie przekraczającej 1 ha użytków rolnych utraciły charakter prawny gospodarstwa rolnego z mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 25 III 1989 r., podnoszącego minimalną normę obszarową z 0,5 ha do 1 ha użytków rolnych. Czynniki ten należy oczywiście uwzględnić przy analizach porównawczych z okresem wcześniejszym.

Posługując się wynikami Powszechnego Spisu Rolnego 1996 r. (*Przemiany agrarne 1997, Użytkowanie gruntów...*, 1997, *Użytkowanie i jakość...*, 1997), uzyskuje się bardzo interesujący obraz zachodzących procesów oraz zaistniałych zmian. Można je interpretować jako potwierdzenie zachodzenia na polskiej wsi poniższych czterech procesów.

Proces zmieniających się relacji własnościowych. Proces ten polega na znacznym zwiększeniu (powyżej 91% ogółu powierzchni użytków rolnych) udziału sektora prywatnego w posiadaniu ziemi (77,2% ogółu użytków rolnych to własność indywidualnych gospodarstw) oraz jednoczesnym zmniejszeniu udziału sektora publicznego (przy znacznym, bo z 13,7% do 4,2% ogółu użytków rolnych, zmniejszeniu udziału gospodarstw Skarbu Państwa).

Rosnąca rola i siła rynku ziemi rolniczej. Zarysowane wyżej procesy zmian strukturalnych dokonywały się poprzez zróżnicowane formy obrotu ziemią. Znaczącą cechą lat 90. staje się złożony proces odtwarzania się i rosnącej roli rynku ziemi rolniczej.

Dzięki analizom rynku nieruchomości w Polsce możliwe jest sformułowanie tezy o narastającym znaczeniu oraz silnej dynamice wzrostowej transakcji rynkowych (wzrost o ponad 30%) i słabnącej roli transakcji pozarynkowych (zmienne wielkości roczne oraz spadek liczby zawartych transakcji o blisko 29%). W okresie ostatnich pięciu lat na rynku nieruchomości rolnych zmniejszają swój udział transakcje pozarynkowe, zwiększają zaś znacznie transakcje rynkowe (z 35,1% w roku 1991 do 47,7%) (por. tab. 2.3).

W latach 1990–1996 aż 333 tys. gospodarstw rolnych zwiększyło powierzchnię użytków rolnych: w wyniku dzierżaw 138 459 gospodarstw, zakupu ziemi 104 338, a w drodze otrzymania spadku lub darowizny – 67 027. Łącznie w gospodarstwach, które zwiększyły w tym okresie obszar użytków rolnych zakupiono i wydzierżawiono 1 832 077 ha ziemi. Z danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 roku wynika, iż obrotowi w obu tych formach podlegało w tym czasie ponad 10% ogółu obszaru użytków rolnych kraju.

Wzrastająca rola dzierżawy gruntów rolnych. W indywidualnych gospodarstwach rolnych dominującą część ziemi uprawianą przez rolników jest ich własnością. Dzierżawa gruntów nie była w Polsce nigdy zbyt rozpowszechniona. W latach 90. zaobserwowano wzrost liczby umów dzierżawnych. Bliższe rozeznanie całego okresu 1988–1996 na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 r. umożliwia pogłębioną analizę tego zjawiska z uwzględnieniem autooceny rozwojowości własnego gospodarstwa. Dzierżawa jako forma zmniejszania obszaru gospodarstwa zdecydowanie częściej występowała w grupie gospodarstw określanych przez użytkowników jako nierozwojowe, niż w przypadku uznanych za rozwojowe, gdzie ...w prawie jednakowym stopniu reprezentowane były przypadki dziedziczenia i sprzedaży (odpowiednio 39,7% i 42,1%), w dużo mniejszym zaś dzierżawa (7,3%). (Przemiany agrarne 1997: XXII). W połowie analizowanego okresu sytuacja nabrała jakościowo nowego oblicza wraz z utworzeniem w 1992 roku Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, powołanej przede wszystkim dla realizowania polityki państwa w zakresie restrukturyzacji oraz prywatyzacji mienia skarbu państwa użytkowanego na cele rolnicze. W ramach swych zadań do końca 1999 roku Agencja przejęła nieruchomości o powierz-

Tabela 2.3

Rozmiary polskiego rynku nieruchomości rolnych według struktury aktów notarialnych

Wyszczególnienie	1991	1992	1993	1994	1995	Ogółem
Akty notarialne dotyczące nieruchomości rolnych ogółem	197 720	149 748	166 550	191 704	201 079	906 801
Transakcje rynkowe	69 411	58 710	68 084	78 479	95 644	370 328
Transakcje pozarynkowe*	128 309	91 038	98 466	113 225	105 435	536 473

Raport Instytutu Gospodarki Mieszkaniowej pt. *Rozmiary i podmioty rynku nieruchomości*. Kraków, 19960

* Do transakcji nieruchomościowych pozarynkowych zaliczono te, przy których następuje zmiana właściciela bez ekwiwalentu pieniężnego, tak jak przy darowiznie, działach spadku, zniesieniu współwłasności, umowie o dożywocie czy zbyciu nieruchomości za ubezpieczenie społeczne rolników.

chni 4666 tys. ha, z czego większość (tj. 58% gruntów przejętych do Zasobu) wydzierżawiając, a znaczną ich część sprzedając (tzn. 846 tys. ha) drogą aukcji lub przetargu (Raport AWRSP 2000).

Postępujący proces koncentracji ziemi oraz proces polaryzacji struktury agrarnej.

Scharakteryzowany wyżej proces kształtowania się rynku nieruchomości rolnych cechujący się wyrazistą dynamiką obrotu ziemią w latach 90. oraz – paradoksalnie – utrzymującym się w ostatnim pięćdziesięcioleciu powolnym tempie wypadania indywidualnych gospodarstw rolnych nie muszą wykluczać się wzajemnie. W latach 1988–1996 ma także miejsce zmniejszanie się ogólnej liczby tych gospodarstw (do 2041,3 tys. czyli o 5,8%) (GUS 1997). Tempo zmniejszania ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych było istotnie szybsze niż w całym okresie powojennego czterdziestolecia. Na ubytek gospodarstw netto w okresie 1988–1992 i 1992–1996łożyły się: likwidacje gospodarstw (ok. 14–15%) i tworzenie nowych gospodarstw (ok. 7–8%).

W analizowanym okresie międzypisowym ma miejsce również zwiększanie się średniej powierzchni użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach (wzrost o 12,9%). Z danych spisowych wynika, iż w 1996 roku gospodarstwa mające nie więcej niż 5 ha użytków rolnych stanowiły ponad 55% ogółu gospodarstw, ale posiadały jedynie 20% uprawianej rolniczo ziemi (tj. o 4% mniej niż w 1988 r.).

Natomiast udział prywatnych gospodarstw rolnych, o powierzchni 15 ha i więcej, w ogólnej liczbie wzrósł z ok. 6% do ponad 8%. Udział zajmowanej przez nie powierzchni użytków rolnych w ogólnym areale wzrósł z ok. 20% w 1988 r. do ponad 35% w 1996 r.

Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa

W dniu 19 października 1991 roku Sejm Rzeczypospolitej Polski przyjął ustawę o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa. Mocą tej ustawy, realizację przekształceń własnościowych w rolnictwie powierzono Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa. Agencja jest państwową osobą prawną wykonującą prawa własności oraz inne prawa majątkowe na rzecz Skarbu Państwa w zakresie określonym przepisami prawa.

Agencja zobowiązana została do przejęcia mienia po zlikwidowanych państwowych przedsiębiorstwach gospodarki rolnej, nieruchomości rolnych z Państwowego Funduszu Ziemi, a także z innych tytułów. Przejmowane przez Agencję nieruchomości rolne oraz mienie z nim związane tworzą Zespół Własności Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP). Do końca 1999 r. Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa przejęła nieruchomości o powierzchni ponad 4666 tys. ha.

Agencja realizuje zadania wynikające z polityki państwa, w szczególności w zakresie:

- tworzenia warunków sprzyjających racjonalnemu wykorzystaniu potencjału produkcyjnego Zasobu Skarbu Państwa,
- restrukturyzacji oraz prywatyzacji mienia Skarbu Państwa użytkowanego na cele rolnicze,
- obrotu nieruchomościami i innymi składnikami majątku Skarbu Państwa użytkowanego na cele rolne,
- administrowania zasobami majątkowymi Skarbu Państwa przeznaczonymi na cele rolne,
- tworzenia gospodarstw rolnych oraz powiększania już istniejących gospodarstw rodzinnych,
- zabezpieczenia majątku Skarbu Państwa,
- prowadzenia prac urzędniowo-rolnych na gruntach Skarbu Państwa oraz popierania organizowania na gruntach Skarbu Państwa prywatnych gospodarstw rolnych,
- tworzenia miejsc pracy w związku z restrukturyzacją państwowej gospodarki rolnej,
- wspierania działań mających na celu udzielanie pomocy byłym pracownikom państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej i członkom

ich rodzin w przewidywaniu trudnych sytuacji życiowych.

W realizacji zadań Agencja kieruje się zasadą racjonalnego gospodarowania powierzonym jej majątkiem Skarbu Państwa. Sprzyja temu znaczna swoboda wyboru form dysponowania mieniem Zasobu WRSP. Agencja może bowiem mienie to sprzedać w części lub całości, oddać na czas określony do odpłatnego korzystania (wyzdierżawić) osobom prawnym i fizycznym, wnieść do spółek, przekazać w zarząd lub powierzyć administratorowi w celu gospodarowania. Nieruchomości wchodzące w skład Zasobu WRSP mogą być także przekazane nieodpłatnie: gminom na cele związane z inwestycjami infrastrukturalnymi, Polskiej Akademii Nauk, szkołom wyższym i jednostkom badawczo-rozwojowym na cele służące wykonywaniu ich zadań statutowych, Lasom Państwowym w celu zalesiania, osobom prawnym np. Kościołom.

Przekształcenia własnościowe obejmują trzy etapy:

- przejęcie mienia do Zasobu WRSP;
- przygotowanie projektu restrukturyzacji mienia, pod kątem jego właściwego zagospodarowania;
- rozdysponowanie i zagospodarowanie mienia.

Pierwsze dwa etapy zostały praktycznie w całości zrealizowane. Trzeci jest mocno zaawansowany. Oznacza to, że przejęte mienie zostało zrestrukturyzowane, w dużej mierze zagospodarowane, natomiast nie w pełni sprywatyzowane.

Jedną z ważnych form działalności Agencji jest uruchomienie linii kredytowej (poprzez Bank Gospodarki Żywnościowej S.A., Bank Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych S.A. i Wielkopolski Bank Rolniczy S.A.) na przedsięwzięcia w zakresie małej przedsiębiorczości o charakterze pozarolniczym przy zatrudnianiu bezrobotnych byłych pracowników państwowych gospodarstw rolnych oraz członków ich rodzin na terenach wiejskich lub w miastach do 20 tysięcy mieszkańców ze środków Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa z dopłatami do oprocentowania ze środków Funduszu Pracy.

Agencja wydaje również własny miesięcznik *Agroprzemiany*.

Opracował Andrzej Hałasiewicz; więcej: www.awrsp.gov.pl

Średnia powierzchnia gospodarstwa w tej grupie obszarowej zwiększyła się z 20 do 29 ha użytków rolnych i jest to bardzo znaczące potwierdzenie istotnego w latach 90. procesu koncentracji ziemi w największych indywidualnych gospodarstwach rolnych. Zwraca się zarazem uwagę na to, iż przyrost gruntów w tej grupie wynikał przede wszystkim z faktu, że istniejące w niej gospodarstwa wykazywały silne skłonności do dalszego gromadzenia ziemi, a powstawanie nowych lub powiększonych gospodarstw miało w tym procesie znaczenie drugorzędne.

Zarysowujący się coraz wyraźniej **proces polaryzacji struktury agrarnej** wiąże się z jednej strony z faktem bardzo znacznej koncentracji ziemi w grupie gospodarstw największych (mimo stosunkowo niedużej bo 174 tysięcznej liczebności tej grupy) przy niewielkim wzroście ich liczby, z drugiej strony zaś wyraża się zwiększaniem się liczby gospodarstw najmniejszych, przy zmniejszającym się udziale gospodarstw z grup środkowych 2–5 i 5–10 ha.

2.3. Pionierzy rynku ziemi rolniczej w Polsce

Czas zmiany ustrojowej na polskiej wsi i w rolnictwie to również okres coraz wyraźniej zarysowującej się tendencji do obniżania średniej wieku oraz podwyższania poziomu wykształcenia rolników (współwystępująca ze stopniem ich aktywności na rynku ziemi przejawiającym się w powiększaniu obszaru własnego gospodarstwa). Z przytaczanych wcześniej danych wynika, iż rolnicy zwiększający w latach 1990–1996 powierzchnię swojego gospodarstwa są młodszy wiekiem oraz lepiej (w sensie większej ilości ukończonych klas) wykształceni niż pozostali (szczególnie rolnicy w analogicznym okresie czasu zmniejszający obszar swego gospodarstwa). Zmniejszenie powierzchni użytków rolnych wystąpiło w 161 tys. gospodarstwach, w tym w wyniku sprzedaży w 51 tys. gospodarstwach. Częściej dotyczyło to gospodarstw najmniejszych (tj. 1–2 ha).

Analiza wybranych cech położenia społecznego rolników prowadzących indywidualne gospodarstwo rolne upoważnia do zwrócenia uwagi przede wszystkim na dwie wymienione niżej tendencje.

– Trwa proces odmładzania grupy użytkowników gospodarstw rolnych – najlepiej widać tę tendencję w grupie rolników najmłodszych (z 1,9% w 1988 r. do 3,3% w 1996) oraz w grupie rolników powyżej 44 lat (z 63,5% w 1988 r. do 55,6% w roku 1996). Należy zaakcentować zjawisko znacznych różnic w strukturze wieku użytkowni-

ków gospodarstwa w zależności od wielkości obszaru prowadzonego przez nich gospodarstwa.

– Daje się zaobserwować obiecujący wzrost poziomu wykształcenia użytkowników gospodarstwa. W stosunku do roku 1988 w roku 1996 zmniejszyła się grupa rolników z ukończonym (lub nieukończonym) wykształceniem podstawowym (z 68,7% do 44,9%), zwiększyła zaś z wykształceniem zasadniczym i średnim oraz wyższym. Jednak jest to nadal niski poziom wykształcenia – prawie co drugi użytkownik ma jedynie wykształcenie podstawowe, tyleż samo nie ma formalnych kwalifikacji rolniczych, zaś kolejne 35% zdobyło je na kursie rolniczym. Tylko co piąty rolnik ma ukończoną szkołę rolniczą – przeważnie zasadniczą. W rolnictwie skupia się najwyższy odsetek osób z nieukończoną szkołą podstawową. Poziom wykształcenia rolników posiadających gospodarstwa większe obszarowo jest wyższy niż wśród właścicieli gospodarstw mniejszych.

Podobnie analiza stopnia towarowości indywidualnego gospodarstwa rolnego według poziomu wykształcenia ich użytkowników ukazuje bardzo istotną zależność między poziomem wykształcenia użytkowników a wysokim stopniem towarowości gospodarstwa.

Zainteresowanie powiększeniem gospodarstwa wykazywali przede wszystkim rolnicy młodszy, posiadający gospodarstwa większe obszarowo, wysokotowarowe, a co ważniejsze z rejonów o potencjalnie większej podaży ziemi. Natomiast rolnicy zainteresowani zmniejszeniem obszaru gospodarstwa to – zgodnie z oczekiwaniami – częściej ludzie w starszym wieku, dwuzawodowcy, prowadzący gospodarstwa niskotowarowe, często położone w strefach podmiejskich.

2.4. Pozarolniczy rozwój gospodarczy obszarów wiejskich

Pod koniec lat osiemdziesiątych 3/4 obszarów wiejskich zamieszkiwanych przez około 70% ogółu ludności wiejskiej miało charakter monofunkcyjnych terenów rolniczych (Rosner 2000). Natomiast zdecydowaną większość pozostałej 1/4, skupionej głównie na obszarach oddziaływania Górnego Śląska oraz wokół największych aglomeracji miejskich, stanowiły tzw. gminy – sypialnie, będące obszarami rezydencjalnymi pracowników zatrudnionych w ośrodkach miejsko-przemysłowych. Relatywnie mało znaczące i nieliczne były w tej grupie obszary o rozwiniętych funkcjach przemysłowych oraz turystycznych. Te ostatnie skupione były przede wszystkim w regionach górskich i nadmorskich.

Po roku 1989 istotnym czynnikiem sytuacji gospodarczej obszarów wiejskich stało się bezrobocie (por. także rozdz. 3 i 4). Najniższa stopa bezrobocia rejestrowanego występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z dużymi ośrodkami miejskimi. Stwarzają one nie tylko bezpośrednio szanse zatrudnienia dla dojeżdżających do pracy, ale też stymulują podaż na rozmaite produkty (przede wszystkim na owoce i warzywa), sprzyjając w ten sposób wzrostowi miejsc pracy na sąsiadujących obszarach wiejskich. Inny rodzaj bezrobocia to tzw. bezrobocie ukryte wśród ludności pracującej w rolnictwie. I tu sytuacja obszarów wiejskich jest zróżnicowana. Zjawisko to występuje przede wszystkim w Polsce południowo-wschodniej, gdzie dominowały i dominują nadal drobne go-

2.3

Turystyka wiejska

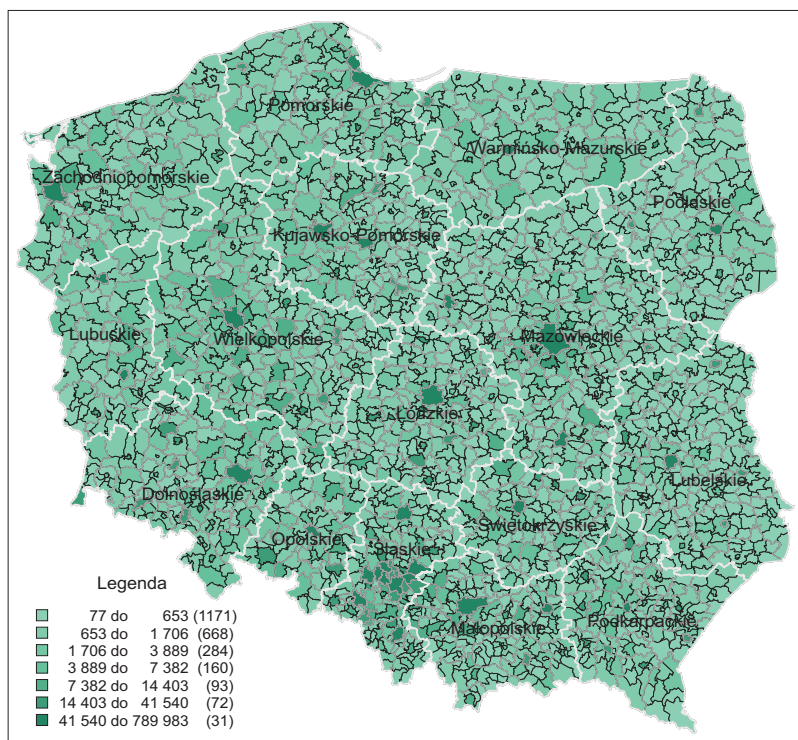
Jednym ze sposobów poprawy trudnej sytuacji na obszarach wiejskich jest rozwój lokalnych usług turystycznych. Pozwalają one nie tylko na poszerzenie możliwości zatrudnienia oraz bezpośredni zbył produktów rolnych, ale i pobudzenie rozwoju osobowego mieszkańców wsi, m.in. poprzez konieczność nabywania nowych kwalifikacji oraz pozyskiwanie doświadczeń i kontakty z ludźmi reprezentującymi odmienny styl życia. Poprawie ulega sytuacja społeczna kobiet wiejskich pełniących, z reguły rolę organizatora takiego pobytu (higiena i czystość, oferta kulinarna itp.). Nie bez znaczenia jest także potrzeba przystosowania się rolników do działań zespołowych m.in. w zakresie marketingu, poprawy infrastruktury, wspólnej organizacji usług komplementarnych, itp.

Ten rodzaj turystyki jest istotnym elementem wiejskiej strategii gospodarczej Unii Europejskiej. W rezultacie ok. 25% Europejczyków wypoczywa na wsi. W Polsce turystyka wiejska ma długą tradycję, ale jej bardziej intensywny oraz nowoczesny rozwój pojawił się w latach 90. Liczbę gospodarstw na wsi świadczących usługi turystyczne szacowano w roku 1999 na 8000 do 10 000, przy czym około dwie trzecie z nich miało charakter agroturystyczny, czyli zachowując charakter gospodarstw rolnych jednocześnie świadczyły usługi turystyczne. Najwięcej

tego typu gospodarstw znajduje się w „nowych” województwach warmińsko-mazurskim, małopolskim, pomorskim oraz podlaskim, najmniej na terenie opolskiego, łódzkiego, świętokrzyskiego i mazowieckiego. Ocena rynku wskazuje, że w skali roku wypoczynek na wsi może zainteresować co najmniej 1,6 miliona mieszkańców miast. Spodziewany jest także wzrost liczby turystów z zagranicy.

Rozwojowi wiejskiej bazy turystycznej sprzyja poszukiwanie przez mieszkańców wsi alternatywnych źródeł dochodu i wspomagająca polityka państwa wprowadzająca uproszczenia prawne, udogodnienia fiskalne oraz ułatwienia kredytowe. Poważną natomiast barierą jest niski poziom infrastruktury wiejskiej oraz brak własnych środków finansowych dla niezbędnej poprawy jakości bazy. Istnieje konieczność lepszego przygotowania mieszkańców wsi do tworzenia atrakcyjnego programu pobytu i profesjonalnego prowadzenia usług wypoczynkowych. Istnieje także potrzeba wzajemnej współpracy rolników w przygotowaniu oferty turystycznej. Obecnie działa w kraju ponad 50 regionalnych stowarzyszeń, z których większość należy do Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej. Dużej pomocy, przede wszystkim szkoleniowej oraz organizacyjnej udzielają indywidualnym gospodarstwom terenowe Ośrodki Doradztwa Rolniczego.

Opracował Janusz Czamarski na podstawie materiałów Departamentu Turystyki Ministerstwa Gospodarki oraz Departamentu Rozwoju Wsi Ministerstwa Rolnictwa.

Mapa 2.1. Pracujący w firmach zatrudniających do 9 osób na terenie gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich. Stan na 31 grudnia 1999 r.

spodarstwa, tradycyjnie łączące pracę w gospodarstwie i poza nim. Innym obszarem gdzie występuje podobne zjawisko to część Pomorza. W obu przypadkach nadwyżki siły roboczej w rolnictwie chłopskim są tutaj efektem restrukturyzacji; w pierwszym przypadku przemysłu ciężkiego, w drugim zaś – Państwowych Gospodarstw Rolnych. Podobna sytuacja, choć w mniejszym natężeniu, występuje wzdłuż zachodniej granicy Polski oraz na Dolnym Śląsku.

W tej sytuacji szczególnie ważne staje się podejmowanie przez rodziny chłopskie działalności gospodarczej na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym. Według Rosnera (2000) skala tego zjawiska nie jest wielka, ale widoczne są różnicowania regionalne. Większym stopniem aktywności gospodarczej charakteryzują się rodziny chłopskie w Wielkopolsce, zachodniej części Małopolski, Pomorza; znacznie mniejszym zaś mieszkańcy wschodniej części Małopolski, Mazowsza i Podlasia.

Kolejnym elementem rozwoju gospodarczego jest skala działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich. Jest ona znacznie większa na obszarach wiejskich wokół dużych aglomeracji miejskich, czy w takich regionach jak Wielkopolska, Pomorze, Dolny i Górny Śląsk oraz Małopolska. Natomiast niekorzystnie pod tym względem wypada centralna i wschodnia część kraju.

Z danych Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (por. Sikorska 2000) wynikało, że w roku 1996 w stosunku do badania przeprowadzonego w 1988 r. na tej samej próbie, liczba zarobkujących mieszkańców wsi zmniejszyła się o 23%. Przyczyniło się do tego nie tylko powszechne zwalnianie z pracy tzw. chłopów – robotników na początku lat 90., ale przede wszystkim upadek zakładów pracy usytuowanych na obszarach wiejskich. Pod koniec lat 80. na obszarach wiejskich było usytuowanych około połowy miejsc pracy dających zatrudnienie mieszkańcom wsi. Wśród ludności zarobkującej na terenach wiejskich średnio około 20% osób pracowało w tzw. uspołecznionym rolnictwie, a następnie 27% w państwowych i spółdzielczych placówkach usługowych i produkcyjno-usługowych branży rolniczej. Zakłady te, w większości nierentowne, były likwidowane w pierwszej kolejności. Choć, w odniesieniu do branż handlowych i usługowych, ich funkcje bardzo szybko przejął dynamicznie rozwijający się sektor prywatny, nie był on jednak w stanie zrekomensować ubytku miejsc pracy po zamykanych placówkach, tym bardziej, że na ogół cechowało je nadmierne zatrudnienie. Według danych, w przeliczeniu na jedną likwidowaną placówkę, średnio traciło pracę około 20 osób, przy czym rozpiętości były dość znaczne. W badanych wsiach, zwolnienia wynosiły od jednego zatrudnionego do 200 osób. Dla porównania nowo uruchamiane zakłady prywatne zatrudniały zazwyczaj 3 bądź 4 pracowników. Wymienione zjawiska znalazły odzwierciedlenie przede wszystkim w bardzo dużym spadku liczby pracujących w sektorze spółdzielczym. W efekcie ten sektor własności zaczął odgrywać marginalną rolę w kształtowaniu sytuacji na rynku pracy. W 1998 pracowało w nim około 19% ogółu wiejskich zarobkujących, w 1996 r. stanowili oni już tylko 5%. Zasadniczo zmniejszył się również udział zarobkujących w sektorze publicznym – z 74% do 55%. Równocześnie w porównywanym okresie zaznaczył się dynamiczny rozwój prywatnych zakładów pracy, co dokumentował ponad pięciokrotny wzrost odsetka zatrudnionych w tym sektorze (z 7% do 40%).

Opisane przeobrażenia w charakterze zatrudnienia zarobkujących mieszkańców wsi miały niejednakowy zasięg w poszczególnych makroregionach kraju. Zakres zmian był w decydującym stopniu zdeterminowany specyfiką gospodarczą danego terenu w okresie poprzedzającym transformację ustrojową. Najbardziej spektakularne przekształcenia na rynku pracy, na którym była obecna ludność wiejska, dotyczyły makroregionu północnego. Jak już wcześniej wspomniano, w przeszłości teren ten charakteryzował się szcze-

gólnie dużym zagęszczeniem społeczności gospodarek rolnych. Ich likwidacja spowodowała nie tylko perturbacje na wiejskim rynku pracy, ale również przyczyniła się do największego w skali kraju lokalnego bezrobocia i nierozwiązanych problemów społecznych. Zasadniczo zmieniła się też struktura zarobkujących mieszkańców wsi według alokacji miejsca pracy. Gwałtownemu zmniejszeniu uległ odsetek zatrudnionych na terenach wiejskich, a jednocześnie wzrosło znaczenie miast w określaniu możliwości zarobkowych mieszkańców wsi. W 1988 roku w tej części kraju w miastach pracowało tylko 39% zarobkującej ludności wiejskiej i był to najmniejszy odsetek w porównaniu z innymi terenami. W 1996 roku udział takich osób stanowił już 63%.

Odwrotną sytuację niż na terenach północnych, odnotowano w makroregionie środkowym. Tam zatrudnienie mieszkańców wsi w miastach zmalało, powiększyło się natomiast znaczenie lokalnego rynku pracy. Udział pracujących w aglomeracjach zmniejszył się z 56 do 50%. Równocześnie w tym makroregionie powiększyła się grupa zarobkujących w dziale usług, a odsetek takich osób wzrósł z 33 do 66%. Łącząc te dwa fakty należy uznać, że zmiany na korzyść własnego środowiska w alokacji zatrudnienia łączyły się z rozbudową wiejskiej infrastruktury handlowo-usługowej. Podobne procesy zaznaczyły się także w pozostałych częściach kraju, ale wynikające z tego tytułu przekształcenia w strukturze zarobkujących według działu zatrudnienia były zazwyczaj skromniejsze.

Obok powiększenia się udziału pracujących w gałęziach gospodarki obejmujących szeroko rozumiane usługi, powszechnie za-

znaczył się również wzrost odsetka zarobkujących w sektorze prywatnym. W tym przypadku najdalej idące zmiany dotyczyły sytuacji w makroregionie środkowo-zachodnim, w którym udział osób zatrudnionych w prywatnych zakładach pracy w latach 1988–1996 powiększył się z 11 do 52% ogółu zarobkujących.

Ogólnie trzeba uznać, że stopień nasilenia opisywanych przeobrażeń w alokacji zatrudnienia ludności wiejskiej był przestrzennie powiązany z poziomem rozwoju gospodarczego danego terenu, a symptomy transformacji do gospodarki rynkowej najsilniej zaznaczyły się na tych obszarach, które już wcześniej wyróżniały się relatywnie lepszą sytuacją ekonomiczną.

W odniesieniu do całego kraju przeważająca część wiejskich zarobkujących żyła w rodzinach nie posiadających gospodarstw rolnych. Równocześnie należy zaznaczyć, że na terenach gdzie struktura agrarna gospodarstw rolnych jest najbardziej rozdrobniona i istnieją wieloletnie tradycje pracy poza gospodarstwami rolnymi, znaczącą część zarobkujących stanowiły osoby z rodzin rolniczych. Dotyczyło to zwłaszcza sytuacji w makroregionach południowo-wschodnim (woj. małopolskie, świętokrzyskie i podkarpackie) oraz południowym (głównie woj. śląskie i opolskie). Ogólnie należy uznać, że najczęściej poza rolnictwem pracowali mieszkańcy wsi położonych na terenach najbardziej zurbanizowanych. Uwzględniając silne uzależnienie rozmiaru wiejskiego zarobkowania od przestrzennych uwarunkowań gospodarczych uznać należy, że największe możliwości otrzymania pracy poza gospodarstwem mieli mieszkańcy tych terenów wiejskich, które pozostawały

Przemysł spożywczy w Polsce

Ta gałąź przemysłu osiągnęła wysoki stopień rozwoju i zaczyna odgrywać coraz poważniejszą rolę. W roku 1988 produkcja artykułów spożywczych oraz napojów stanowiła blisko 21% całej krajowej produkcji przemysłowej, a jej wartość osiągnęła prawie 82 mld złotych¹ tj. 23,5 mld USD². Wysoka była dynamika produkcji – ponad 28% wzrostu w okresie od 1995 roku. Nakłady inwestycyjne należące do najwyższych w dziale „przemysł” wyniosły w 1998 roku 4,6 miliarda złotych (ponad 1,3 mld USD).

¹ Ceny bieżące.

² Wg średniego kursu w roku 1998.

Średnie zatrudnienie w tym samym roku wyniosło 510 tysięcy osób (wzrost o 5,5% w stosunku do 1995).

Przemysł spożywczy jest w Polsce w dużym stopniu sprywatyzowany (za wyjątkiem branży spirytusowej, cukrowniczej oraz zbożowo-młynarskiej) i tylko ok. 15% wytwarzanej żywności pochodzi z przedsiębiorstw państwowych, przy czym ponad jedna trzecia wytwarzana jest w 10–12 największych firm krajowych (Agros, Animex, Rolimpex, Pekpol i innych) oraz dużych koncernów zagranicznych (Nestle, PepsiCo, Nutricia itp.), a proces koncentracji nadal postępuje. Ma to istotne znaczenie dla poprawy jakości produkcji, jak i – w warunkach bogatego zaplecza surowcowego –

dla podnoszenia zdolności konkurencyjnej polskich wytwórców. Najlepsi z nich osiągnęli wysokie standardy jakości, co obok wysokiej sprzedaży krajowej umożliwiło także znaczny eksport, którego poziom w roku 1998 osiągnął blisko 6 miliardów złotych¹ (ok. 1,7 mld USD²). Dzięki takim wynikom przemysł ten stał się obszarem niewielkiego ryzyka inwestowania. W ostatnich kilku latach najwyższą rentowność notowano w branży owocowo-warzywnej, olejarskiej, piwowarskiej oraz spirytusowej.

Wśród polskich polityków oraz ekonomistów nie jest odosobniony pogląd, że o miejscu polskiego rolnictwa w zintegrowanej Europie zadecyduje poziom spożywczego przetwórstwa.

pod wpływem blisko położonych ośrodków miejskich. Także takie zjawiska, jak wielofunkcyjny rozwój wsi i powiększanie się lokalnego rynku pracy, były najbardziej zaawansowane przede wszystkim w makroregionach od wielu lat wyróżniających się stosunkowo wysokim poziomem zurbanizowania.

W porównaniu z ogółem osób zatrudnionych w gospodarce narodowej, zarobkujący mieszkańcy wsi zdecydowanie częściej wykonywali pracę najemną w publicznym sektorze gospodarki. Dane przedstawione w tabeli 2.4 wskazują, że ogólnie tworzyli oni zbiorowość, która w badanym okresie w słabszym stopniu niż aktywne zawodowo osoby żyjące w miastach, uczestniczyła w systemowych przemianach zachodzących na rynku pracy. Znalazło to odzwierciedlenie w opisanym wcześniej rozpowszechnieniu bezrobocia na

ws. W uzasadnieniu przyczyn szczególnie trudnego dostosowywania się ludności wiejskiej do nowej sytuacji społeczno-ekonomicznej należy brać pod uwagę, że przez cały okres poprzedzający lata 90. była ona poprzez miejsca pracy (głównie duże, nierentowne państwowe i spółdzielcze przedsiębiorstwa) i wykonywanie zawodów robotniczych powiązana z poprzednim systemem gospodarczym. Te, działające przez wiele lat, mechanizmy w dalszym ciągu znajdowały odzwierciedlenie w strukturze zawodowej opisywanej zbiorowości. Z danych IERiGŻ (Sikorska 2000) wynikało, że niezmiennie wśród zarobkujących mieszkańców wsi zdecydowanie więcej niż wśród ogółu aktywnych zawodowo było osób zatrudnionych na stanowiskach robotniczych.

Na tle struktury wszystkich pracujących, charakter zatrudnienia zarobkowego ludności wiejskiej wykazywał, że w 1996 r. była to grupa silniej niż ogół powiązana z zakładami pracy, które nie zostały jeszcze objęte procesami restrukturyzacji. Należy zatem przewidywać, że w kolejnych latach znaczna część badanych osób będzie zagrożonych utratą pracy.

Opisana sytuacja, związana z niestabilnością miejsc pracy, dotyczyła zwłaszcza tej grupy wiejskiej ludności, która pracowała w miastach. Stanowiła ona przeważającą część (59,3%) zarobkujących mieszkańców wsi. W pozostałej zbiorowości, tj. wśród tych osób, które były zatrudnione na obszarach wiejskich zdecydowanie bardziej zaznaczył się wpływ nowych zasad w funkcjonowaniu gospodarki. Wyrażało się to przede wszystkim relatywnie niskim zatrudnieniem w sektorze publicznym – było ono znacznie mniejsze nie tylko w porównaniu z odsetkiem mieszkańców wsi zarobkujących w sektorze publicznym w miastach – ale również w odniesieniu do ogółu pracujących. Równocześnie z danych ankietowych wynikało, że w zbiorowości zarobkujących na terenie wsi najwyższy odsetek stanowili pracujący w sektorze prywatnym. Wiązało się to nie tylko z dużo większym, niż wśród zarobkujących poza wiejskim środowiskiem, odsetkiem osób pracujących na własny rachunek, ale również z odmiennościami w zatrudnieniu pracowników najemnych. Wśród osób z tej grupy dojeżdżających do pracy w miastach tylko 27,0% pracowało w zakładach prywatnych, natomiast w przypadku zarobkujących najemnie na terenach wiejskich odsetek pracowników prywatnych firm wynosił 40,1%. Opisane różnice dokumentują przede wszystkim narastanie procesów wielofunkcyjnego rozwoju wsi i zagospodarowania infrastrukturalnego obszarów wiejskich.

Tabela 2.4

Zarobkujący według miejsca pracy i cech zatrudnienia

Cechy zatrudnienia	Pracujący według GUS*	Zarobkujący według badań IERiGŻ		
		w tym pracujący:		
		razem	w mieście	na wsi
Ogółem	11 596 000	5748	3408	2340
w tym mężczyźni (%)	54,6	62,1	65,9	56,7
Status zatrudnienia (w %) (suma kolumny = 100)				
Pracownicy najemni	84,1	89,0	94,9	80,4
Pracujący na własny rachunek	11,3	8,1	3,5	14,9
Przedsiębiorcy	4,6	2,9	1,6	4,7
Sektor własności (w %) (suma kolumny = 100)				
Publiczny	48,5	55,1	64,9	41,0
Spółdzielczy	6,2	5,5	4,4	7,2
Prywatny	45,3	39,4	30,7	51,8
Dział gospodarki (w %) (suma kolumny = 100)				
Rolnictwo i leśnictwo	2,8	4,5	0,5	10,3
Usługi okolorolnicze	1,5	2,3	0,8	4,5
Inne usługi i handel	55,2	61,8	59,6	64,9
Przemysł rolno-spożywczy	4,8	5,4	5,0	6,2
Inny przemysł i budownictwo	35,7	26,0	34,1	14,1
Zawody (w %) (suma kolumny = 100)				
Kierownicy i specjaliści	24,2	8,3	4,5	13,9
Technicy i urzędnicy	16,6	10,3	11,5	9,5
Fizyczno-umysłowi	13,1	17,9	16,6	19,7
Robotnicy wykwalifikowani	36,0	45,7	51,6	37,1
Robotnicy niewykwalifikowani	10,1	17,4	15,8	19,8

* Bez zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym. Wyliczono na podstawie danych Rocznika Statystycznego GUS 1997 oraz Rocznika Statystycznego Pracy GUS 1995.

ródło: Sikorska A.: Sytuacja ludności polskiej na rynku pracy w świetle badań IERiGŻ, w: Gorlach K., Pyrc A. (red.): Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku, Kraków, Kwadrat 2000.

2.5. Rolnictwo w procesie restrukturyzacji gospodarki narodowej Polski

Oceniając rolę rolnictwa w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich należy zwrócić uwagę na stosunkowo rzadko pojawiający się w tego typu rozważaniach problem jego sprawności. W analizach sprawnościowych przyjmuje się dwa podstawowe parametry pomiaru rangi rolnictwa w gospodarce narodowej: wielkość zatrudnienia w produkcji rolnej oraz wielkość udziału w tworzeniu PKB. Dla pełniejszego obrazu sytuacji Polski pod tym względem przedstawiamy kształtowanie się tych parametrów także w Czechach, na Węgrzech i w Unii Europejskiej. Odpowiednie dane zawiera tabela 2.5.

Okazuje się więc, że w analizowanym okresie w krajach transformujących się, a także w Unii Europejskiej, dominuje statyczność usytuowania rolnictwa w gospodarce narodowej. Znajduje to przede wszystkim wyraz w stabilnym wskaźniku udziału rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego oraz w stałej, acz powolnej, tendencji do zmniejszania zatrudnienia w produkcji rolniczej. Jeśli przyjąć za miarę „rolniczości” gospodarki narodowej udział rolnictwa w tworzeniu produktu krajowego brutto i zatrudnienia w wytwórczości rolniczej to tak zdefiniowana „rolniczość” poszczególnych gospodarek wykazuje istotne zróżnicowanie. Gospodarki Polski i Węgier charakteryzują się ciągle wysoką rangą rolnictwa w gospodarce narodowej, w przeciwieństwie do Unii Europejskiej i Czech – przy pewnej niepewności w ocenie wielkości zatrudnienia w rolnictwie Czech.

Przytoczone wielkości wydają się podważać dość powszechnie głoszone opinie o rolniczym charakterze gospodarek tej części Europy. Różnice w skali „rolniczości” z Unią oczywiście istnieją, nie mają jednak znaczenia fundamentalnego. Dotyczy to szczególnie Polski. Jeśli do analiz rolnictwa polskiego wprowadzi się – z jednej strony – wielkość zatrudnienia w rolnictwie, nie tyle mierzoną wielkością potencjalnych zasobów pracy w gospodarstwach rolnych ile rzeczywiście wydatkowaną wielkością pracy w produkcji rolnej, mierzoną liczbą umownych rocznych jednostek pracy stosowanych przez OECD (2120 godzin), z drugiej zaś strony – jeśli wprowadzi się liczbę gospodarstw prowadzoną do gospodarstw komercyjnych o odpowiedniej skali wielkości produkcji towarowej, wówczas okaże się, że rolnictwo polskie staje się w istocie porównywalne z rolnictwem krajów zarówno Unii Europejskiej, jak i Europy Środkowej.

Tabela 2.5

Udział rolnictwa w tworzeniu PKB oraz zatrudnieniu w gospodarce Polski, Czech, Węgier i Unii Europejskiej

Udział rolnictwa	Polska ^a	Czechy	Węgry	Unia Europejska
w tworzeniu PKB (w %)				
1992–1994	6,6	3,3	6,8	1,9
1995	6,5	3,1	7,4	1,8
1996	6,5	3,0	7,5	1,7
1997	6,7	2,9	7,0	1,6
1998	4,8	1,3	6,0	b.d.
w zatrudnieniu w rolnictwie (w %)				
1992–1994	11,0	7,6	10,4	5,6
1995	10,4	6,8	8,5	5,3
1996	10,0	6,3	8,2	5,0
1997	9,6	4,1	7,9	4,8
1998	9,2	4,0	7,5	b.d.

^a Estymacja dokonana na podstawie „umownych rocznych jednostek pracy w rolnictwie” (*full time farmers equivalent*) dla 1996 r. OECD.

ródła: Agricultural Policies in OECD, Paris 1998; Rocznik statystyczny 1999; Dąbkowski W. Próba usystematyzowania i scharakteryzowania zbiorowości ekspansywnych gospodarstw rolnych na tle ogółu gospodarstw rolnych w Polsce, IRWiR PAN 1999; Hartmann M. Agricultural Situation in the Central and Eastern European Countries, IAMO 1998.

2.6. Społeczna sprawność rolnictwa

Wskaźnik parytetu społecznej sprawności rolnictwa mierzony wielkością wartości dodanej na jednego zatrudnionego w rolnictwie jest ważnym parametrem oceny funkcjonowania sektora rolnego. Jeśli przyjmiemy założenie (tab. 2.6), iż wielkość wartości dodanej wytworzonej w danym sektorze rozstrzyga o poziomie konsumpcji i akumulacji zatrudnionych w nim ludzi, to stopień wydolności rolnictwa polskiego jest średnio niższy o jedną trzecią niż w sektorach nierolniczych. Pojawia się zatem kwestia „niewydolności” dochodowej wytwórczości rolniczej, która powoduje konieczność rozstrzygnięcia przez politykę państwa następujących dylematów:

- utrzymywania trwałego dysparytetu w standardzie bytowania producentów rolnych w odniesieniu do nierolniczych grup zawodowych;
- konieczności osiągania przez gospodarstwa domowe producentów rolnych dodatkowych dochodów na drodze pozarolniczego wykorzystywania posiadanych zasobów pracy, ziemi i kapitału;
- dochodowego zasilania sektora rolnego budżetowymi i pozabudżetowymi transferami w ramach polityki subsydiowania i protekcji rolnictwa krajowego.

Warto zwrócić uwagę na parę interesujących tendencji jakie występują w kształtowaniu się społecznej sprawności rolnictwa Polski, Czech, Węgier i Unii Europejskiej.

Tabela 2.6

Społeczna sprawność rolnictwa^a w stosunku do sektorów nierolniczych

Lata	Polska	Czechy	Węgry	Unia Europejska
Sprawność rolnictwa w tworzeniu PKB (udział w PKB w stosunku do udziału w zatrudnieniu)				
1992–1994	0,600	0,434	0,654	0,339
1995	0,626	0,456	0,871	0,339
1996	0,650	0,476	0,915	0,340
1997	0,698	0,707	0,886	0,333
1998	0,522	0,325	0,800	b.d.
Sprawność sektorów nierolniczych (udział w PKB w stosunku do udziału w zatrudnieniu)				
1992–1994	1,049	1,046	1,040	1,039
1995	1,044	1,040	1,012	1,037
1996	1,039	1,035	1,008	1,035
1997	1,032	1,013	1,010	1,034
1998	–	b.d.	b.d.	b.d.
Parytet sprawności rolniczej (%), sektory nierolnicze = 100				
1992–1994	57,2	41,5	62,9	32,6
1995	59,9	43,8	86,1	32,7
1996	62,6	46,0	90,8	32,9
1997	67,6	69,8	99,0	32,2
1998	–	b.d.	b.d.	b.d.

^a Kategorię sprawności społecznej określamy jako zdolność do tworzenia wartości dodanej przez jednostkę pracy – osobę zatrudnioną w rolnictwie; b.d. – brak danych.

ródło: jak do tabeli 2.5.

Przedewszystkim odnotować można zdumiewająco wyrównany poziom parametrów sprawności rolnictwa w tworzeniu PKB Polski, Czech i Węgier oraz o połowę niższy wskaźnik tej sprawności w krajach Unii Europejskiej. Działa tu klarownie efekt reguły marginalizacji sektora rolnego we współczesnej wysoko rozwiniętej gospodarce Unii. Można konstatować, iż rolnictwo Unii Europejskiej „wypracowuje” zaledwie w jednej trzeciej poziom dochodu producentów rolnych, w porównaniu z sektorami nierolniczymi.

Ponadto wyrównany poziom sprawności odnotować można w odniesieniu do sektorów nierolniczych. Interesująca sytuacja występuje w Unii Europejskiej: wprawdzie poziom produktu krajowego brutto w wielkościach bezwzględnych jest tam parokrotnie wyższy niż w Polsce, Czechach i na Węgrzech, jednakże relacje udziału w tworzeniu PKB i zatrudnieniu są w istocie identyczne. Zagadnienie to wymaga dalszych studiów. Jednak już obecnie można sformułować tezę, iż w wyniku transformacji systemowej krajów postsocjalistycznych dokonał się zaawansowany proces konwergencji (zbieżności) gospodarek krajów Europy Środkowej i Unii Europejskiej.

Trzeba jednak podkreślić, że dokonało się to w większym stopniu w sferze sektorów nierolniczych, w mniejszym zaś – w sferze rolnictwa.

2.7. Techniczno-ekonomiczna sprawność rolnictwa polskiego na tle sektorów nierolniczych w okresie transformacji

Parametry oceny sprawności techniczno-ekonomicznej rolnictwa polskiego wyprobowujemy z rachunków narodowych GUS, statystyki wytwarzania produktu krajowego brutto, ujmującego końcowy rezultat działalności gospodarczej, sumę wartości dodanej wszystkich podmiotów gospodarczych. Wartość dodana, różnica między produkcją globalną, sumą wartości wyrobów i usług a zużyciem pośrednim obejmującym materiały, surowce i usługi stanowi kategorię obrazującą nowo wytworzoną wartość, jaka powstała w rezultacie działalności gospodarczej kraju (społeczeństwa). Zatem wielkość wartości dodanej jest ważnym kryterium zasadności ekonomicznej funkcjonowania określonej dziedziny wytwórczości. Dotyczy to w pełni wytwórczości rolniczej. W gospodarce otwartej sens rolnictwa, jego skala opiera się bardziej na stopniu efektywności w tworzeniu wartości dodanej niż na tradycyjnych funkcjach „wyżywieniowych”, które można realizować taniej, np. przez import żywności.

Do niedawna twierdzono, że sens utrzymywania rolnictwa jest uzasadniony jego funkcją podtrzymywania aktywności ekonomicznej obszarów wiejskich. Jednakże współcześnie funkcję dynamizowania tej aktywności skutecznie przejmują kategoria „gospodarka obszarów wiejskich”, bazująca w coraz większym stopniu na pozarolniczych formach aktywności ekonomicznej. Sprawność rolnictwa polskiego w tworzeniu wartości dodanej w odniesieniu do sektorów nierolniczych Polski w ciągu ostatnich lat przedstawia tabela 2.7.

Poszczególne wskaźniki ukazują wielkość wartości dodanej na jednostkę zużycia pośredniego, zaangażowaną w procesie produkcyjnym. Oznacza to, że 1 zł zużycia pośredniego w latach 1993–1998 w gospodarce polskiej generował 0,7952 zł wartości dodanej (por. tab. 2.8). Warto podkreślić parę istotnych tendencji i relacji.

Stopa sprawności tworzenia wartości dodanej w analizowanym okresie w całej gospodarce pozostawała na stabilnym poziomie. Zarówno w sektorze rolnym, jak też w sektorach materialnej produkcji pozarolniczej dominowała w analizowanym okresie powolna tendencja wzrostowa stopy sprawności tworzenia wartości dodanej.

Potwierdza to tezę, iż siłą motoryczną dynamizmu gospodarki polskiej w analizowanym okresie był sektor usług, który angażował w 1998 r. blisko 50% zatrudnienia, wytwarzając ponad 60% wartości dodanej. Przemysł i działalność produkcyjna stanowiły w istocie czynnik sprzyjający stagnacji wzrostu gospodarczego kraju. Rolnictwo, co wypada szczególnie podkreślić, stanowiło w tym czasie w zasadzie czynnik neutralny. Dynamika jego sprawności w tworzeniu wartości dodanej była równa dynamice gospodarki narodowej. Pokazują to dane zawarte w tabeli 2.8.

Dochodzimy do zaskakującej konstatacji. Skala rozpiętości sprawności rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej, w odniesieniu do sektorów nierolniczych gospodarki narodowej, była w analizowanym okresie relatywnie niewielka i wynosiła 10–12%. Zatem była ona zauważalnie korzystniejsza niż w segmentach przemysłu i działalności produkcyjnej. Można więc konkludować, iż w procesie maksymalizowania dynamiki wzrostu gospodarczego kraju czynnikiem hamującym okazały się w większym stopniu działy produkcyjno-przemysłowe, a nie rolnictwo.

2.8. Kształtujący się model polskiego rolnictwa

Wielopłaszczyznowa analiza rolnictwa polskiego pozwala zdefiniować trzy subsektory rolnictwa polskiego. Charakterystyka trzech subsektorów obejmuje:

- liczbę gospodarstw (jednostek produkcyjnych, gospodarstw domowych) danego subsektora,
- powierzchnię użytków rolnych,
- zatrudnienie w produkcji rolnej w ujęciu umownych rocznych jednostek pracy (u.r.j.p.) (2120 godzin pracy rocznie),
- wartości produkcji towarowej.

Podział rolnictwa polskiego na trzy subsektory przedstawiono w tabeli 2.9.

Charakterystykę systemu rolnictwa określają proporcje (relacje) subsektorów. Oznacza to, że skala wagi poszczególnych subsektorów determinuje charakter rolnictwa, jego funkcje oraz rolę jaką może w przyszłości odegrać rolnictwo w koncepcji strategii rozwoju gospodarki narodowej. Każdy subsektor ma swoją specyfikę, kierunek ewolucji i dynamizmu rozwoju (lub kurczenia się) a jego waga w całym rolnictwie determinuje charakter krajowego systemu rolnictwa. A oto syntetyczny opis cech charakterystycznych poszczególnych subsektorów.

Subsektor I – jak pokazują dane, stanowi rozległą sferę rolnictwa polskiego. Obejmuje prawie 70% gospodarstw w kraju – działek,

Tabela 2.7

Sektorowa sprawność w tworzeniu produkcji dodanej na tle innych form wytwórczości materialnej

Lata	Gospodarka ogółem	Rolnictwo	Działalność produkcyjna	Przemysł
1993	1,8893	1,5923	1,4195	1,4862
1994	1,8453	1,6097	1,4387	1,5279
1995	1,7987	1,5843	1,4434	1,5131
1996	1,7676	1,5953	1,4329	1,4996
1997	1,7379	1,6166	1,4434	1,5007
1998	1,7326	1,6244	1,4638	1,5131

ródło: Rocznik statystyczny 1995, Warszawa, GUS, Rachunki narodowe: tabl. 4, 5, 6 s. 527–528; tab. 9, s. 513; Inwestycje. Środki trwałe: tab. 9, s. 513; Rocznik statystyczny 1999, Warszawa, GUS, Rachunki narodowe: tab. 6, s. 542, tab. 8, s. 543, tab. 10, s. 545; Inwestycje. Środki trwałe: tab. 8, s. 522, tab. 9, s. 524.

Tabela 2.8

Sektorowa sprawność rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej PKB na tle innych form wytwórczości w latach 1993–1998

Wyszczególnienie	Gospodarka ogółem	Rolnictwo	Działalność produkcyjna	Przemysł
Średnia dla lat 1993–1998	1,7952	1,6038	1,4403	1,5068
Skala rozpiętości	100,0	89,4	80,3	84,0
Dynamika	100,0	100,4	100,6	100,4

ródło: jak w tabeli 2.7.

Tabela 2.9

Charakterystyka subsektorów polskiego rolnictwa

Charakterystyka	Subsektor I	Subsektor II	Subsektor III	Razem
Liczba gospodarstw (w %)	69,0	22,4	8,6	100,0
Powierzchnia użytków rolnych (w %)	28,2	30,9	40,9	100,0
Zatrudnienie (w %)	46,8	33,7	19,5	100,0
Wartość produkcji towarowej (w %)	4,7	21,8	73,5	100,0

ródło: Dąbkowski W.: Próba usystematyzowania i scharakteryzowania zbiorowości ekspansywnych gospodarstw rolnych na tle ogółu gospodarstw rolnych w Polsce, Warszawa, IRWiR PAN 1999.

gospodarstw domowych w jakiś sposób związanych z produkcją rolną, niemal trzecią część użytków rolnych i absorbuje blisko połowę nakładów pracy, mierzonych „umownymi rocznymi jednostkami pracy” (u.r.j.p.), co odpowiada wielkości zatrudnienia w produkcji rolnej. Równocześnie jest to subsektor zdecydowanie nie komercyjny – pochodzi z niego zaledwie niecałe 5% towarowej produkcji rolnej. Można uznać, iż subsektor I jest produktem marginalizacji rolnictwa polskiego w zakresie zatrudnienia, źródeł utrzymania

Rolnictwo ekologiczne w Polsce

Opublikowany na początku lat dziewięćdziesiątych Raport Greenspace informował, że polskie rolnictwo zużywając stosunkowo mało nawozów sztucznych i chemicznych środków ochrony roślin ma dużą szansę na naturalny rozwój ekologiczny. Opracowanie to pozostało wówczas niemal niezauważone, rolnictwa ekologicznego nie potraktowano w Polsce z dostateczną uwagą, a obraz naszej wsi kojarzy się nie tyle ze zdrową żywnością, co raczej bardziej z nie zagospodarowanymi odpadami stałymi (góry śmieci w lasach) czy też ściekami zatruwającymi nie tylko ciekami i zbiornikami wodnymi (tylko 3% rzek i zaledwie dwa jeziora w Polsce mają wody zaliczane do pierwszej klasy czystości) czy nawet studnie wody pitnej znajdujące się w pobliżu niebezpiecznych szamb. Liczbę gospodarstw rolnych stosujących w Polsce ekologiczne metody produkcji (m.in. bez chemikaliów i, w zasadzie tylko przy użyciu na własnej paszy

naturalnej) szacowano w roku 1997 na około czterystu, czyli zaledwie jedno na 5000.

Zerowa elastyczność dochodowa popytu na żywność w wielu krajach Europy (m.in. Austria, Niemcy, Norwegia, Szwecja) maleje również w Polsce (0,1 w roku 1997), co zmusza jednak do poszukiwania nowych form podaży produktów żywnościowych oraz wyraźnej poprawy ich jakości. W tej sytuacji ekologiczne gospodarstwa rolne mają dużą szansę rozwoju, zwłaszcza w warunkach pozwalających na zapewnienie dostatecznej rąk do pracy, gdyż produkcja ekologiczna jest bardziej pracochłonna. W ubiegłym roku podjęto w tym zakresie wspomagające działania administracyjne: rząd skierował do Sejmu projekt ustawy o rolnictwie ekologicznym a w Ministerstwie Rolnictwa i Wsi powołano zespół do spraw takiego rolnictwa. W Polsce stosuje się też, już obecnie dopłaty do produkcji ekologicznej

żywności, np. gospodarstwa uprawiające warzywa mogą otrzymać dotację w wysokości 600 złotych do każdego hektara upraw w roku poprzedzającym uzyskanie niezbędnego atestu i dalsze 450 złotych po jego otrzymaniu. Niezależnie od tego dotowane jest wykonywanie analiz chemicznych gleby oraz koszty inspekcji. Realizacja dotacji następuje poprzez stacje chemiczno-rolnicze.

Ze względu na wysokie wymagania oraz niską wydajność i wyższe koszty produkcji, rolnictwo ekologiczne nie może oczywiście zastępować gospodarki intensywnej, a stanowić jedynie bardzo skądinąd pożądaną niszę wytwórczą. Przystawienie więc na bardziej ekologiczne metody jest możliwe w warunkach akceptacji przez rynek wyższych cen uzyskiwanych na ich drodze produktów, a także – co jest szczególnie ważne – pełnej, ustawowej gwarancji wysokiej jakości oferowanych wyrobów.

Opracował Janusz Czamarski na podstawie: Rocznik Statystyczny RP 1999 oraz publikacji dziennika Rzeczpospolita (E. Szot oraz K. Bachman).

gospodarstw domowych na wsi oraz wzrostu świadczeń socjalnych dla wsi a zwłaszcza, w zakresie dynamicznego rozwoju gospodarki obszarów wiejskich, rozwoju aktywności ekonomicznej na wsi związanej lub niezwiązanej z rolnictwem.

Subsektor I obejmuje znaczną – choć rezydualną część polskiego sektora rolnego. Jego cechy szczególne to:

- znaczna część gospodarstw tego sektora to gospodarstwa emerytów, gospodarstwa tworzone dla nierolniczych celów lub gospodarstwa należące do osób o innych nierolniczych źródłach dochodów;

- znaczący udział użytków rolnych (choć ze znacznym udziałem odłogów), co jest efektem obecnej słabości rynku ziemi w Polsce – niskie ceny na ziemię i niskie obciążenia podatkowe z tytułu posiadania ziemi;

- wysokie nakłady pracy angażowane przez produkcję rolną; jest to jednak głównie praca marginalna, nie mobilna, również o charakterze hobbystycznym, w zasadniczym stopniu bez możliwości aktywnego, nierolniczego wykorzystania;

- bardzo niski poziom produkcji towarowej, który świadczy o tym że gospodarstwa rolne subsektora I w zasadzie nie są zorientowane na realizację dochodów pieniężnych – środki pieniężne gospodarstw domowych tego subsektora uzyskiwane są z innych źródeł; np. z aktywności nierolniczej, a głównie ze źródeł socjalnych;

- relatywnie niska techniczna sprawność produkcji rolnej wynikająca z faktu, iż jest ona realizowana na bazie marginalnych, nie mobilnych nakładów pracy, wysoce zamortyzowanych środków produkcji, rozproszonych, marginalnych działek ziemi itp.

W sumie ocena rolnictwa subsektora I nie może być jednoznaczna. Z jednej strony to niska sprawność techniczna produkcji rolnej, ale z drugiej – oceniając w kategoriach socjalnych – tak ukształtowany subsektor spełnia niewątpliwie szereg pozytywnych funkcji:

- stwarza możliwość różnych form aktywności gospodarczej dla znaczącej grupy ludzi na wsi – przy tym w zdecydowanej większości ta forma aktywności nie ma alternatywy;

- ten typ aktywności dla wielu jednostek, grup, społecznych stanowi formę obrony przed wykluczeniem ze społeczności lokalnych.

Strategiczne wskazania dla polityki rozwoju rolnictwa w kontekście subsektora I mogą być następujące:

- naturalną kolejną losu (dominacja w tym sektorze ludzi starszych wiekiem) skala i ranga rolnictwa subsektora I będzie sukcesywnie maleć. W istocie nie ma sensownych przesłanek ku temu, aby proces ten przyspieszać. Po pierwsze, brak formuły alternatywnej dla tego typu rolnictwa; po drugie – nie ma też sytuacji braku zasobów ziemi, siły roboczej w rolnictwie polskim dla wyprodukowania oczekiwanej przez rynek krajowy i możliwości eksportowe wielkości produkcji rolnej;

– konieczne natomiast jest zdecydowane działanie w celu niedopuszczenia do generacyjnego trwania, a tym bardziej reprodukcji w obecnej skali społecznej struktury subsektora I. Oznacza to konieczność zdefiniowania socjalnej formuły „wyrwania” młodszego pokolenia ze społeczności subsektora I poprzez np. subsydiowane szkolnictwo, przygotowanie do zawodu itp.

Subsektor II – odzwierciedla średnią statystyczną sytuacji rolnictwa polskiego. Jest to jednak stan przejściowy, niemożliwy do utrzymania w dłuższym okresie czasu. Pogłębiający się dysparytet dochodów rolniczych tej grupy producentów rolnych, równocześnie rosnące aspiracje rodzin rolniczych wymuszają zasadniczą reorientację producentów rolnych tego subsektora. Powstaje pytanie, w jakim kierunku skieruje się owa reorientacja. Istnieją dwie możliwości ewolucji stojące przed tą grupą gospodarstw.

Pierwsza z nich to utrzymanie się w sferze rolnictwa, co oznaczałoby przechodzenie do subsektora III, ale przy zasadniczym wzroście produkcji komercyjnej, zmianie jej charakteru zgodnie z wymogami rynku – w konsekwencji proces ten może dotyczyć bardzo ograniczonej części producentów rolnych tego sektora.

Druga to stopniowe ograniczenia (eliminowanie) aktywności w zakresie rolnictwa i alokowania pracy oraz środków kapitałowych w sfery pozarolniczej działalności gospodarczej. Jak pokazuje praktyka, należy oczekiwać, iż proces przechodzenia producentów rolnych do pozarolniczych sfer działania będzie się dokonywał stopniowo, choć w skali masowej, na zasadzie subsydiarnego „sprzężenia” sfer aktywności rolniczej i pozarolniczej.

Dla subsektora II najbardziej oczekiwaną strategią rozwoju kraju byłby kierunek na rozbudowę infrastruktury na obszarach wiejskich oraz generowanie miejsc pracy – czyli dynamizowanie ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich, jednak głównie w sferze pozarolniczej. Równocześnie trzeba podkreślać inną, szczególną funkcję subsektora II. Jest nią utrzymanie, a nawet rozwój rynku lokalnego na produkty rolne i żywnościowe. Jest to ważna funkcja pozytywnego wpływu na lokalne ceny żywności oraz rozwoju różnych form aktywności w regionie. Nie bez znaczenia jest też podtrzymywanie na tej drodze żywotności ekonomicznej małych miast.

Subsektor III – charakteryzuje rolnictwo Polski jako model typowy dla rozwiniętych gospodarek rynkowych. Dotyczy to poziomu sprawności gospodarowania, integracyjnych związków (kontraktowych powiązań) z sektorami nierolniczymi gospodarki narodowej

Tradycje spółdzielczości wiejskiej w Polsce

Tradycje spółdzielczości wiejskiej w Polsce sięgają XIX wieku. Za jej prekursora uznany jest ks. Stanisław Staszic, założyciel (w roku 1816) Rolniczego Towarzystwa Wspólnego Ratowania się w Nieszczęściach, znanego także w historii jako Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie. Obok działalności gospodarczej Towarzystwo zajmowało się również rozwojem szkół elementarnych, fundowaniem stypendiów do szkół wyższych, pomocą socjalną oraz działalnością kredytową.

Ruch spółdzielczy rozwijał się na terenie wszystkich zaborów, a działaczami jego byli zarówno ludzie związani z ruchem ludowym czy socjalistycznym, jak i przedstawiciele Kościoła. W środowiskach wiejskich najbardziej rozwijała się spółdzielczość kredytowa, przetwórstwa i zbytu produktów (głównie mleczarska) oraz handlowa. W przededniu I wojny światowej w zaborze pruskim istniało już 60 spółdzielni rolniczo-handlowych. W zaborze austriackim (Galicja) takich spółdzielni było 27. Obok nich istniało jednak 50 tzw. składnic kółek rolniczych oraz 173 spółdzielnie mleczarskie. Ta ostatnia forma dominowała także w zaborze rosyjskim (Królestwo Polskie), gdzie w roku 1913 istniały 143 takie spółdzielnie.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku spółdzielczość zachowała w dużej mierze swoje dawne struktury z okresu rozbiorowego. Niemniej jednak w ramach unifikacji w roku 1924 powstały takie struktury organizacyjne, jak np. Zjednoczenie Spółdzielni Rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej, które w 1930 roku gromadziło 1495 spółdzielni liczących ponad 800 tys. członków. W roku 1937 ruch spółdzielczy na wsi liczył 8670 spółdzielni rolniczych. Spośród nich 3686 było spółdzielniami oszczędnościowo-pożyczkowymi; 2972 – spółdzielniami spożywczymi; 1408

– mleczarskimi, 410 handlowymi, zaś niemal 200 zajmowało się przetwórstwem i usługami. Ogólna liczba członków spółdzielni wynosiła w tym czasie 1,9 mln osób. Najliczniejsze były spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe (tzw. Kasy Stefczyka) liczące ponad 700 tys. członków oraz spółdzielnie mleczarskie, liczące ponad 400 tys. członków.

U schyłku II wojny światowej w roku 1944 władze komunistyczne rozpoczęły działania na rzecz przebudowania i scentralizowania ruchu spółdzielczego. 31 grudnia podczas obrad w Lublinie Zjazdu Związku „Samopomocy Chłopskiej” utworzono nowy typ spółdzielni – uniwersalne gminne spółdzielnie, grupujące głównie drobnych i średnich rolników w celu prowadzenia wszechstronnej działalności gospodarczej. W 1949 roku spółdzielczość poddano planowaniu państwowemu. W latach 1950–1955 nastąpiło przejęcie przez państwo majątku spółdzielni mleczarskich i ogrodniczych oraz ograniczono działalność spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych.

Jednocześnie w ramach planu kolektywizacji rolnictwa rozpoczęto tworzenie spółdzielni rolniczo-produkcyjnych (por. box nt. kolektywizacji). Po roku 1956 odbudowano spółdzielnie mleczarskie i ogrodnicze, utrzymując jednak ścisły nadzór państwa poprzez struktury Centralnych Związków Spółdzielczości aż do końca lat 80. Ważną rolę w tym okresie odegrała spółdzielczość kredytowa (banki spółdzielcze).

Po roku 1989 w ruchu spółdzielczym dominują tendencje do samodzielności poszczególnych podmiotów oraz rozległy proces restrukturyzacyjny, prowadzący do rosnącego zróżnicowania sytuacji poszczególnych spółdzielni, jak również do utraty znacznej części ich majątku.

Opracował Krzysztof Gorlach.

oraz przedsiębiorców (podejmujących ryzyko, innowacyjnych, kreatywnych) kierujących gospodarstwami farmerskimi a nie chłopskimi. Jest to subsektor rolnictwa polskiego, który można określić jako polski agrobiznes. Subsektor III znajduje się – na co wskazuje szereg przesłanek – w stanie dalszej ekspansji i wzrostu sprawności. Obecnie

Agencja Rynku Rolnego

Agencja Rynku Rolnego (ARR) – jest państwową jednostką organizacyjną utworzoną na mocy Ustawy Sejmu RP z 7 czerwca 1990 r., znowelizowanej 2 lutego 1996 r. Zadaniem Agencji jest realizowanie polityki interwencyjnej państwa, mającej na celu stabilizację rynku rolnego oraz ochronę dochodów producentów rolnych. W latach 1998–2001 przebiega IV kadencja Rady Agencji. Agencja prowadzi swoją działalność na obszarze całego kraju poprzez 7 oddziałów terenowych.

Politykę interwencyjną państwa Agencja realizuje poprzez następujące działania:

- interwencyjny zakup i sprzedaż produktów rolnych oraz ich przetworów na rynkach krajowym i zagranicznych,

- gromadzenie i gospodarowanie państwowymi rezerwami produktów rolnych oraz produktów i półproduktów żywnościowych,

- udzielanie poręczeń kredytowych, z wyjątkiem kredytów inwestycyjnych, podmiotom gospodarczym realizującym zadania zlecone przez Agencję.

Zadania Agencji obejmują również:

- analizowanie rynku produktów rolnych i żywnościowych,

- proponowanie Radzie Ministrów regulacji organizacyjno-prawnych w zakresie funkcjonowania rynku podstawowych produktów rolnych i żywnościowych,

- inicjowanie i udział w działaniach organizacyjnych mających na celu rozwój rynku produktów rolnych i żywnościowych.

Opracował Andrzej Hałasiewicz; więcej: www.arr.gov.pl

obejmuje mniej niż 10% gospodarstw, nieco ponad 40% użytków rolnych, dostarcza na rynek ponad 70% produkcji towarowej dla wytworzenia której angażuje mniej niż 20% pracy wydatkowanej w produkcji rolnej w Polsce. Z pewnością można zakładać dalsze „rozszerzanie” się tego sektora. Będzie to jednak ekspansja charakteryzująca się wzrostem wielkości produkcji towarowej bardziej na drodze wzrostu sprawności, wprowadzania nowych systemów produkcji rolnej niż ekstensywnej ekspansji liczby gospodarstw czy powierzchni ziemi uprawnej. W sumie subsektor III – polski agrobiznes – staje przed koniecznością śpiesznego odchodzenia od tradycyjnego, wielofunkcyjnego gospodarstwa, o wysokim wyposażeniu w sprzęt, urządzenia, budynki i przechodzenia do zintegrowanych systemów produkcji, przetwarzania i dystrybucji produktów rolnych i żywnościowych typu: zakłady przetwórstwa żywnościowego, super- markety, firmy eksportujące surowce rolnicze oraz żywność. Wymaga to jednak intensywnego rozwoju infrastruktury w postaci instytucji będących w stanie interweniować w sytuacjach gwałtownych perturbacji rynkowych. W krajach Unii Europejskiej takimi instytucjami są rozmaite agendy rządowe oraz silny ruch spółdzielczy na terenach wiejskich. W naszym kraju rolę tę pełni przede wszystkim Agencja Rynku Rolnego. Problemem w dalszym ciągu pozostaje odbudowa ruchu spółdzielczego.

2.9. Model dynamiki aktywności gospodarczej obszarów wiejskich

W przypadku Polski określenie modelu dynamizowania aktywności ekonomicznej obszarów wiejskich i jego zastosowanie praktyczne ma podstawowe znaczenie dla społeczno-gospodarczego rozwoju kraju.

Przeprowadzona w toku pracy badawczej analiza (Hunek 2000) szerokiego kontekstu uwarunkowań rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, również w aspekcie regionalizacji polityki rozwoju przestrzennego, pozwala na sformułowanie wniosku, że w rolnictwie polskim, po dziesięciu latach transformacji, mamy do czynienia z ewidentnym formowaniem się sektora polskiego agrobiznesu, o poziomie sprawności technicznej i społecznej porównywalnej ze sprawnością sektorów nierolniczych, a zatem zdolnego do konkurencji na rynku krajowym i międzynarodowym. Przestrzenny układ (koncentracja) subsektora polskiego agrobiznesu skupia się w ośmiu regionach Polski zachodniej i północnej (por. mapa 2.2).

Równocześnie trzeba podkreślić iż w tych regionach, wysokiej sprawności i koncentracji komercyjnej produkcji rolnej polskiego agrobiznesu towarzyszy dynamiczny rozwój gospodarki obszarów wiejskich – w zasadniczym stopniu wykreowany przez rolnictwo. Odsetek gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą oraz liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w gminach w układzie przestrzennym w istocie nakładają się wzajemnie z mapą koncentracji polskiego agrobiznesu (por. mapa 2.3).

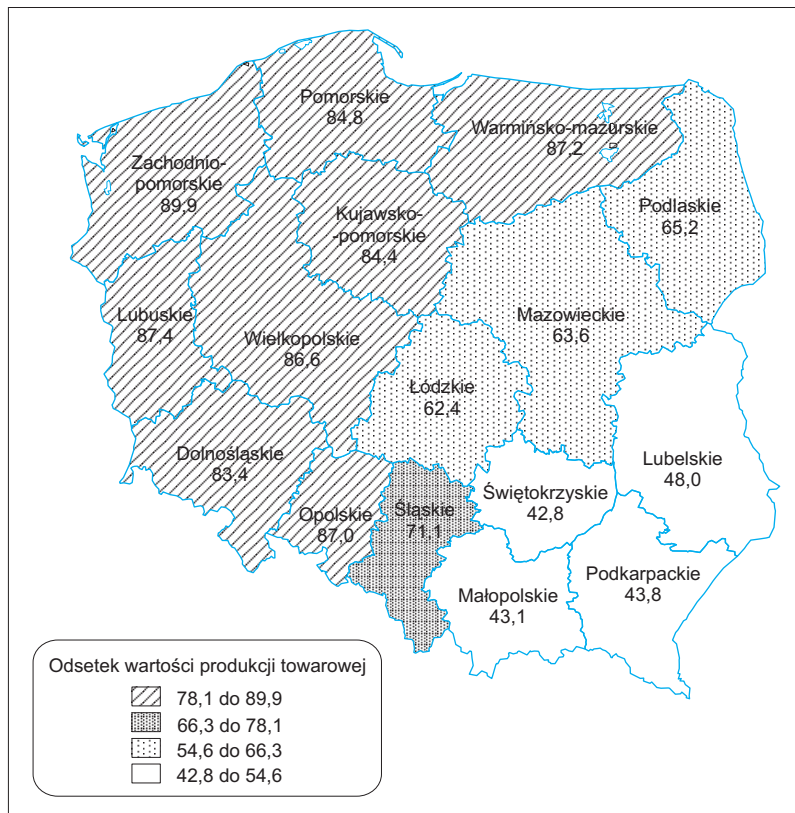
W połowie obszaru Polski mamy do czynienia z kształtującym się układem, w ramach którego dynamiczne i efektywne rolnictwo stymuluje dynamizm rozwoju gospodarki obszarów wiejskich. Wydatki inwestycyjne jednego gospodarstwa na działalność pozarolniczą w 1996 r. były 2,3 razy wyższe od wydatków na działalność rolniczą. W konsekwencji w regionach Polski zachodniej i północnej został wykreowany szczególnie korzystny **mechanizm mnożnikowy rozwoju wsi i rolnictwa**. Dynamizm i racjonalność rolnictwa pobudza dynamizm rozwoju gospodarki obszarów wiejskich, ten zaś z kolei „nakręca” mechanizmy technicznego i ekonomicznego rozwoju rolnictwa, jego szeroko rozumianej sprawności i możliwości ekspansji. Niestety nie jest to perspektywa dla obszarów wiejskich w całym kraju. Być może zatem „koło zamachowe” gdzie indziej będzie musiało zostać oparte na środkach z budżetu państwa, zasilanych także środkami z Unii Europejskiej (np. program SAPARD), Banku Światowego i innych.

W dynamizowaniu aktywności gospodarczej obszarów wiejskich istotną rolę pełni polityka państwa. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż jej zasady są obecnie wypracowywane w procesie dialogu pomiędzy rządem a przedstawicielami wiodących organizacji rolniczych. Dobrą ilustracją tego procesu są dzieje „Paktu dla Rolnictwa i Obszarów Wiejskich”, którego pierwszy projekt został przyjęty przez rząd 22 lipca 1999 roku, w efekcie trwających w latach 1998–1999 protestów rolniczych. Dokument ten był konstruowany jako swoista umowa społeczna pomiędzy rządem a związkami zawodowymi rolników, organizacjami producentów, izbami rolniczymi, samorządami terytorialnymi, itp. (Wilkin 2000: 20). Jednak w gruncie rzeczy była to propozycja rządu, zawierająca program działań kompleksowych w trzech zasadniczych obszarach, tzw. filarach:

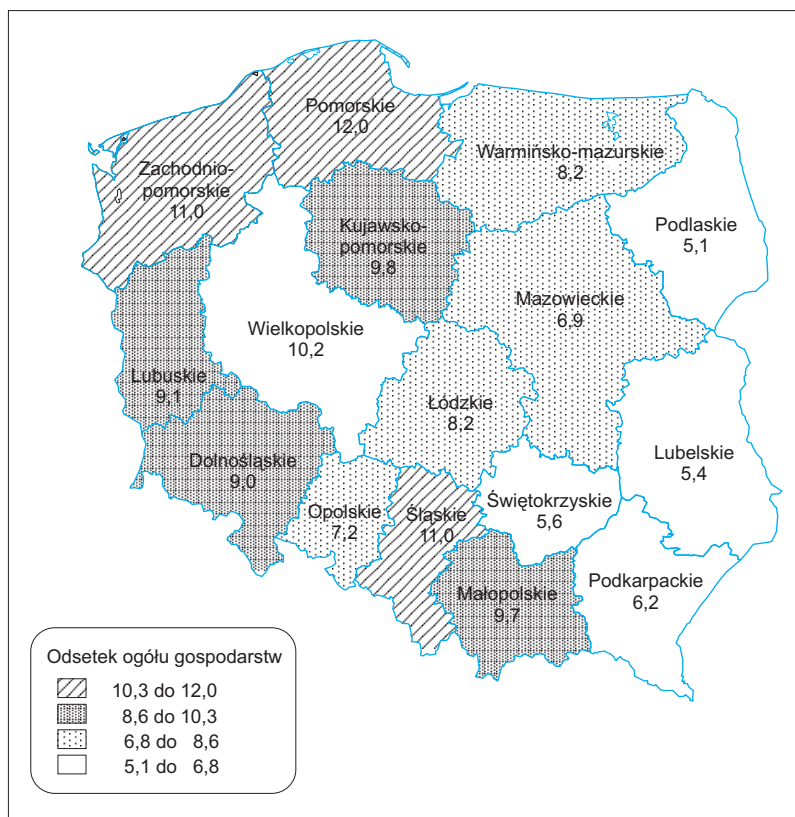
- wspieranie rolnictwa i jego otoczenia;
- rozwój przedsiębiorczości i tworzenie pozarolniczych miejsc pracy;
- kompleksowa polityka społeczna wobec wsi i rolnictwa oraz rozwój cywilizacyjny obszarów wiejskich.

W toku prac nad ostateczną wersją paktu utworzono jeszcze jeden zakres problemowy (czwarty filar), dotyczący instytucjonalizacji partnerstwa i dialogu społecznego w kwestiach obszarów wiejskich i problematyki rolnictwa. 8 lutego 2000 roku Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych ogłosił swoją wersję paktu jako długofalowej umowy społecznej, która miałaby obowiązywać do roku 2010, z możliwością przedłużenia. Gwarantem tej umowy miałyby być Prezydent RP. Według propozycji KZRKiOR pakt byłby umową pomiędzy organizacjami społecznymi, partiami politycznymi i jednostkami samorządu terytorialnego i gospodarczego, z pominięciem rządu. W odpowiedzi rząd przygotował w sierpniu 2000 roku drugą wersję paktu, obejmującą cztery zakresy problemowe (filary), zawierające 45 szczegółowych inicjatyw. W ich skład wchodzi poniższe propozycje.

- W zakresie wspierania rolnictwa i jego otoczenia: a) interwencje na rynkach wybranych produktów rolno-spożywczych; b) dopłaty do oprocentowania kredytów obrotowych; c) wspieranie inwestycji w gospodarstwach rolnych, d) działanie na rzecz poprawy struktury obszarowej gospodarstw, e) zwiększenie skuteczności ochrony przed nadmiernym lub dotowanym importem towarów rolno-spożywczych; f) wspieranie tworzenia grup producentów; g) wspieranie rozwoju nowoczesnej organizacji rynku rolno-spożywczego; h) wspieranie postępu biologicznego; i) przeprowadzenie korzystnych zmian w regulacjach podatkowych w rolnictwie; j) działanie na rzecz unowocześniania przemysłu rolno-spożywczego.

Mapa 2.2. Odsetek produkcji towarowej wysokotowarowych gospodarstw rolnych w produkcji towarowej ogółu gospodarstw rolnych w województwie. Polska – 73,5% wartości wytwarzanej produkcji towarowej

Mapa 2.3. Odsetek gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą

Zakres programu SAPARD w Polsce

Cele Programu SAPARD:

- poprawa ekonomicznej konkurencyjności polskiego sektora rolno- spożywczego na rynku krajowym i rynku międzynarodowym;
- dostosowanie sektora rolno-spożywczego do standardów *acquis communautaire* w zakresie jakości, higieny i bezpieczeństwa żywności oraz ochrony środowiska;
- stymulowanie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich poprzez wspieranie rozwoju infrastruktury technicznej oraz tworzenie warunków do podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi.

Działania finansowane z Programu SAPARD:

- poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych;
- inwestycje w gospodarstwach rolnych;
- poprawa infrastruktury wiejskiej;

- różnicowanie działalności gospodarczej na terenach wiejskich;
- projekty pilotażowe w zakresie ochrony środowiska w rolnictwie oraz zalesień;
- szkolenia zawodowe;
- pomoc techniczna.

W Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi powstał Departament Pomocy Przekresyjnej i Funduszy Strukturalnych odpowiedzialny za stronę merytoryczną programu SAPARD (m.in. przygotowanie programu operacyjnego). Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa została decyzją Premiera RP wyznaczona jako agencja płatnicza i główna instytucja wdrożeniowa dla programu SAPARD. Na poziomie regionalnym implementacją zajmować się będą powołane specjalnie w tym celu, we wszystkich województwach, regionalne oddziały Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. W oparciu

o Narodowy Program Przygotowania do Członkostwa, Spójną Politykę Strukturalną Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa oraz szeroko zakrojone konsultacje wstępnie wybrano 4 priorytety prac:

- inwestycje w gospodarstwach rolnych;
- poprawa przetwórstwa i marketingu produktów rolnych i rybnych;
- rozwój i różnicowanie działalności gospodarczej w celu tworzenia nowych miejsc pracy i źródeł dochodu;
- rozwój i doskonalenie infrastruktury na obszarach wiejskich.

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa przygotowuje się do przeprowadzenia wymaganego przez Komisję Europejską audytu zewnętrznego. Na podstawie jego wyników odpowiednie władze krajowe udzielią akredytacji Agencji SAPARD, która będzie przedłożona do zatwierdzenia Komisji Europejskiej.

Opracował Andrzej Hałasiewicz.

– W zakresie wspierania rozwoju infrastruktury, przedsiębiorczości i tworzenia pozarolniczych miejsc pracy: a) tworzenie stref usługowo-produkcyjnych w gminach; b) poprawa stanu infrastruktury technicznej i komunikacyjnej na obszarach wiejskich; c) poprawa stanu telekomunikacji; d) wspieranie inwestycji z zakresu ochrony środowiska; e) wspieranie inwestycji modernizacyjnych; f) ułatwianie małym i średnim przedsiębiorstwom dostępu do kapitału zewnętrznego; g) ułatwianie tym przedsiębiorstwom dostępu do informacji gospodarczej; h) wspieranie doradztwa i szkoleń; i) wspieranie eksportu; j) promocja inwestowania na obszarach wiejskich; k) rozwój sieci lokalnych instytucji wspierania przedsiębiorczości; l) rozwój agroturystyki; rozwój nowoczesnego przemysłu rolno-spożywczego i przechowywalnictwa; m) podniesienie poziomu wykształcenia młodzieży; n) zwiększanie lesistości; o) porządkowanie gospodarki wodnej.

– W zakresie kompleksowej polityki społecznej wobec wsi i rolnictwa oraz cywilizacyjnego rozwoju obszarów wiejskich: a) upowszechnienie kształcenia w wieku przedszkolnym; b) modernizacja szkół podstawowych; c) tworzenie nowoczesnych gimnazjów; d) zwiększenie dostępności młodzieży wiejskiej do szkół ponadpodstawowych; e) poprawa jakości kadry nauczycielskiej; f) poprawa dostępności do urządzeń sportowo-rekreacyjnych oraz opieki zdrowotnej; g) zapewnienie bezpieczeństwa i higieny pracy w rolnictwie; h) doskonalenie pomocy społecznej oraz ubezpieczenia społecznego rolników;

– W zakresie modelu dialogu społecznego w sprawach wsi i rolnictwa – utworzenie instytucji dialogu społecznego (Sekretariat Polskich Organizacji Rolniczych i Wiejskich ds. integracji i współpracy z UE, Forum Polskiego Rolnictwa, Rada Rozwoju Wsi). Niestety do tej pory pakt ten nie wszedł na drogę legislacyjną, nie mówiąc już o jego kompleksowej realizacji.